

**Вишняков О.К.**

*завідувач кафедри права Європейського Союзу та  
порівняльного правознавства Національного  
університету «Одеська юридична академія»,  
доктор юридичних наук, професор*

## **ЗАХИСТ ПРАВ ЗАСОБАМИ НАДНАЦІОНАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ**

Конституційний принцип верховенства права підвищує роль судової практики не тільки у захисті прав особи, а й у правовому регулюванні суспільних відносин як таких. При цьому, судова влада має бути спроможною заповнювати прогалини в системі нормативно-правового захисту особи. Ефективним засобом виступає судова практика, але в умовах, коли законодавство України пов'язує рішення судді з його незалежністю судді та його підкоренням тільки закону, процес винесення рішення судів у однакових категоріях справ індивідуалізується абсолютним чином. Отже, одною з основних проблем української судової системи залишається відсутність єдності судових рішень. Перспективним шляхом вирішення цієї проблеми є судова практика, що визначається категорією прецедентного права.

Перш за все, не можна не відзначити прецедентного характеру конституційного правосуддя в Україні (ст. 150 Конституції України) [1, ст. 69]. Нові перспективи в напрямку розвитку прецедентної судової практики в Україні відкрив Закон про судоустрій та статус суддів від 7 липня 2010 р. [2] – Верховний Суд України (ВСУ) отримав принципово нову функцію з розгляду справ щодо неоднакового застосування судами касаційної інстанції однієї і тієї ж норми матеріального права у подібних правовідносинах (ст. 38). Процесуальні кодекси передбачають на розвиток цих положень, що такі рішення ВСУ є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначені норми права, та для всіх судів України, причому суди зобов'язані привести свою практику у відповідність з рішенням ВСУ, а невиконання цього рішення тягне за собою відповідальність, установлену законом. Отже, правило про загальну обов'язковість рішення у конкретній справі щодо застосування певної норми у подібних правовідносинах, встановлену на невизначений час на майбутнє, дає підстави стверджувати про

прецедентний характер зазначених рішень ВСУ відносно застосування певних правових норм чи правових принципів.

Серед засобів захисту все більш важливу роль відіграють засоби в рамках наднаціональної юрисдикції, зокрема, засоби, що виробляються Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ). При цьому варто відзначити легалізацію Законом України від 23 лютого 2006 р. [3] прецеденту в Україні де-юре відносно рішень ЄСПЛ, а отже, – й його практики з захисту прав фізичних та юридичних осіб (а крім того – також й адміністративної практики Ради Європи).

Як відомо, юрисдикція ЄСПЛ має своїм об'єктом захист прав, закріплених у Європейській конвенції з захисту прав людини та основоположних свобод (ЄКПЛ) [4]. Одним з напрямів захисту прав при цьому виступає захист майнових прав. Оскільки гарантія майнових прав і право на звернення до ЄСПЛ поширюється ЄКПЛ як на фізичних, так й на юридичних осіб (ст. 1 Першого протоколу до ЄКПЛ), це надає будь-якому суб'єкту підприємницької, інвестиційної або іншій економічній діяльності, в тому числі підприємствам, господарським товариствам та ін., можливість безпосереднього звернення до ЄСПЛ, за умови, якщо були вичерпані усі національні засоби захисту (п. 1 ст. 35 ЄКПЛ). ЄКПЛ є направленою на захист прав людської особи, індивідуума, отже, – визнання за юридичною особою права звертатися до ЄСПЛ означає за кінцевим рахунком захист прав фізичних осіб, які, так чи інакше, стоять за особами юридичними, які, у свою чергу, фактично лише представляють інтереси фізичних осіб як кінцевих власників відповідного об'єкта.

Іншою стороною спору виступає держава, але це не означає, що при розгляді справи на національному рівні вона також обов'язково повинна була фігурувати як сторона, – нею може бути орган державної влади або його посадова особа. Інакше звернення до ЄСПЛ було би поставлене у залежність від того, чи допускає законодавство тієї або іншої країни можливість притягнути державу у якості особи, що бере участь в справі (у процесуально-правовому значенні), а це, своєю чергою, могло б потенційно закривати процесуальний шлях до ЄСПЛ. Оскільки ЄСПЛ розглядає скарги (заяви) на дії (бездіяльність) держави будь-яких осіб, в тому числі іноземних, незалежно від згоди відповідної держави на розгляд даної справи і незалежно від позиції представника цієї держави в ЄСПЛ

(за умови приєднання цієї держави до ЄКПЛ), останній виступає як наднаціональний орган правосуддя.

У якості прикладу звернемося до практики щодо захисту майнових прав. Традиційно, справами про захист майнових прав вважаються справи, що випливають з порушення положень ст. 1 Першого протоколу до ЄКПЛ, яка передбачає право кожного на мирне володіння своїм майном. Разом з тим, на наш погляд, різновидом справ про захист майнових прав, що розглядаються в ЄСПЛ, є й спори з захисту майнових інтересів, зокрема спори, що випливають з деліктів, які, своєю чергою, не завжди мають бути пов'язаними з порушенням ст. 1 Першого протоколу: в результаті дій (бездіяльності) органу держави суб'єкту заподіюються майнові збитки, суб'єкт звертається з позовом про відшкодування збитків до цього органу в рамках національної юрисдикції, не одержує належного задоволення своїх вимог і далі звертається до ЄСПЛ з вимогою про відшкодування («справедливу сатисфакцію» – ст. 41 ЄКПЛ), яка є зверненою до держави через загальне або спеціальне нормативно-правове гарантійне зобов'язання останнього.

Хоча відсутність наднаціонального механізму примусового виконання рішень ЄСПЛ фактично звужує рамки захисту, вона не обмежує формально компетенції ЄСПЛ визнавати нормативні акти держави або дії його органів та службових осіб такими, що суперечать ЄКПЛ. Отже, вважаємо можливою і іншу схему: захист майнових прав, коли збитки заподіюється унаслідок змін в законодавстві. В цьому випадку в рамках національної юрисдикції до держави може бути поданий позов про відшкодування збитків, а потім, в результаті незадоволення або неповного задоволення на національному рівні, – заявлено вимогу про «справедливу сатисфакцію» у зверненні до ЄСПЛ. Можлива й вимога про визнання недійсним нормативного акту відповідного державного органу або органу з делегованими повноваженнями. Відмова в належному задоволенні цієї вимоги відкриває можливість подальшого звернення до ЄСПЛ з вимогою про визнання цього нормативного акту таким, що суперечить ЄКПЛ, яка включає вимогу про «справедливу сатисфакцію».

Уявляється також можливим безпосереднє звернення до ЄСПЛ, коли звернення до суду загальної судової системи з вимогою до держави або до органу з державними повноваженнями відповідно до національного законодавства неможливі (оскільки в

даному випадку національні засоби розв'язання спору будуть фактично вичерпані), наприклад, з питань конституційної юрисдикції в умовах України, оскільки Конституційний суд України (КСУ) не може бути віднесений до «засобів розв'язання спорів». Але якщо, наприклад, КСУ вирішив питання про підвідомчість Вищому господарському суду України справ, в яких однією із сторін виступає Кабінет Міністрів України, подальше звернення до ЄСПЛ з позовом щодо порушення з боку держави права на судовий захист стане неможливим, причому незалежно від висунення вимоги про «справедливу сатисфакцію».

Звернення до ЄСПЛ майнового характеру пов'язується з тим, що особа, яка захищає свої майнові права, вважає рішення органу (органів) загальної національної юрисдикції таким, що суперечить ЄКПЛ. Проте, ЄСПЛ не виступає вищою судовою інстанцією, оскільки оскаржуються дії держави в цілому, а не рішення національного суду (хоча й у зв'язку тільки з діями юрисдикційних органів держави). Якщо справа з тих або інших причин зовсім не розглядається національною юрисдикцією по суті: у зв'язку із закінченням термінів позовної давності, відмовою в прийомі позовної заяви і в інших випадках, необхідно вжити заходів щодо відновлення термінів, оскарження відмови в прийомі заяви та ін. Лише після вичерпання цих заходів з'являється підстава звернутися до ЄСПЛ з позовом до держави та відповідними майновими вимогами.

Майнові спори (конфлікти) приватних осіб з державою, що є предметом розгляду ЄСПЛ, мають приватно-публічний характер, держава не виступає в них як юридична особа-суб'єкт відносин приватно-правового характеру. У випадку захисту майнового права останнє впливає не з цивільно-правового правочину, а з речового чи деліктного права (з приватно-правової точки зору) та конституційних правовідносин між державою та іншими суб'єктами права, в рамках яких держава приймає на себе обов'язок поважати і захищати майнові права і інтереси суб'єктів права та право на майнову компенсацію при порушенні як майнових, так й немайнових прав (з публічно-правової точки зору). Саме тому при передачі справ до ЄСПЛ відповідачем виступає держава в цілому. Це можуть бути справи, в яких особою, що брала участь у справі на національному рівні, виступала не держава в цілому, а орган держави (регуляторний, податковий, митний, фінансовий, з регулювання фондового ринку, антимонопольний, з контролю цін та ін.) або муніципальний

орган, або недержавні організації, що здійснюють функції державного чи муніципального регулювання у порядку делегування повноважень (ліцензування підприємницької діяльності, обов'язкове страхування і т.п.). У ЄСПЛ особою, що бере участь у справі як відповідач, виступає тільки держава в цілому як гарант охорони майнових інтересів суб'єктів права. З другого боку, немає підстав для звернення до ЄСПЛ по вимогах, що випливають з відносин, де держава виступає як юридична особа-учасник цивільно-правового обороту (держзакупівлі, держзамовлення і т.п.), тобто по вимогах, що не випливають з публічно-правових відносин.

Характер звернення до ЄСПЛ можна було б звести до вимоги про визнання порушення майнового права, пов'язаної або не пов'язаної з вимогою про відшкодування збитків (вимогою про «сатисфакцію»). Позовний характер вимоги до держави не залежить в даному випадку від характеру справи на національному рівні (наприклад, справи непозовного характеру в судах України). Обов'язковість рішень ЄСПЛ для України як держави ґрунтується на тому, що ЄСПЛ, через Конституцію України, є, як й інші міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною її національного законодавства.

Треба зазначити, що у сучасних конституційних умовах в Україні, коли державні суди функціонують як гілка державної влади, а отже, мають владний суверенітет, прецедентне право в Україні існує також де-факто, але, нажаль, в останньому випадку єдність судової практики все ще не забезпечується чіткими правовими гарантіями на всіх рівнях судової системи. Між тим, суцільна легалізація прецедентного права в Україні давала б змогу регулювати базові суспільні відносини (наприклад, цивільні майнові) та відносини, що їх забезпечують (наприклад, відносини іноземного приватного підприємця з владою) також і засобами судового захисту. Важливим кроком в цьому напрямку стало положення, внесені до процесуальних кодексів в результаті законодавчого реформування системи судоустрою, згідно з яким рішення ВСУ, прийняте за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права, та для всіх судів України.

Суди зобов'язані привести свою судову практику у відповідність із рішеннями ВСУ. Невиконання судових рішень ВСУ тягне за собою відповідальність, установлену законом. Це положення підсилено додатковим положенням про те, що при виборі правової норми, що підлягає застосуванню до спірних правовідносин, суд зобов'язаний враховувати висновки ВСУ, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав неоднакового застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права.

Суттєвим кроком в цьому напрямку є й базована на Законі про судоустрій практика перегляду справ національних судів, рішення по яких були предметом розгляду ЄСПЛ. ВСУ, як відомо, виконує функцію перегляду справи у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи українським судом. До таких установ належить, поряд з іншими, ЄСПЛ. Це, безумовно, має формувати у ВСУ певні стандартні підходи щодо тої чи іншої категорії справ, які можуть потенційно бути поданими на розгляд до ЄСПЛ або вже там розглянуті. Оскільки ЄКПЛ в силу ст. 9 Конституції є частиною національного законодавства України, запровадження практики винесення ВСУ зазначених рішень має суттєво знизити кількість звернень до ЄСПЛ, в тому числі звернень з заявами, що повторюються за своєю сутністю (так звані «справи-клони»). Обов'язкова прецедентна практика ВСУ має застосовуватися й в цьому разі, а отже – ця практика є механізмом впровадження в судову практику України прецедентних рішень ЄСПЛ як наднаціонального юрисдикційного органу, спрямованих на захист прав і інтересів.

#### Джерела

1. Закон України від 16.10.1996 р. «Про Конституційний Суд України» // Відомості Верховної Ради України, 1996 р., № 49, ст. 272.
2. Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010, № 41-42, № 43, № 44-45. – Ст. 529.
3. Закон України від 23.02.2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» // Офіційний Вісник України 2006, № 12. – Ст. 792.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

#### **Анотація**

**Вишняков О.К.** **Захист прав засобами наднаціональної юрисдикції.** –  
Стаття.

Доповідь присвячено застосуванню наднаціональної прецедентної практики Європейського суду з прав людини в правовій практиці України та новим можливостям для вітчизняної прецедентної практики, що їх створено в результаті реформи судочинства в Україні.

*Ключові слова:* Європейський суд з прав людини, Верховний Суд України, судова практика, прецедентне право, засоби захисту прав.

#### **Аннотация**

**Вишняков А.К.** **Защита прав средствами наднациональной юрисдикции.** –  
Статья.

Доклад посвящен применению наднациональной прецедентной практики Европейского суда по правам человека в правовой практике Украины и новым возможностям для отечественной прецедентной практики, созданным в результате реформы судопроизводства в Украине.

*Ключевые слова:* Европейский суд по правам человека, Верховный Суд Украины, судебная практика, прецедентное право, способы защиты прав.

#### **Summary**

**Vyshniakov O.K.** **Remedies by means of supranational jurisdiction.** – Article.

The paper is devoted to implementation of European Court of Human Rights supranational case-law in Ukrainian legal practice and to new opportunities for Ukrainian domestic case-law made in the results of judicial reform.

*Key words:* European Court of Human Rights, Supreme Court of Ukraine, judicial practice, case-law, remedies